

УДК 94 (477.44) Кальник “17/19”

Казьмирчук Г.Д., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Казьмирчук Григорій Дмитрович (1944 р.н.). Закінчив історичний факультет КДУ у 1974 р. Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів КНУ. Автор 274 наукових та методичних публікацій, з них 10 монографій, 5 посібників, 12 покажчиків літератури з декабристського руху, життя й діяльності О.І.Герцена та М.Г.Чернишевського. Наукова проблематика – історіографія руху декабристів, краєзнавства, історії Росії та

Село Кальник наприкінці XVIII – початку XX ст. в архівних матеріалах та опублікованих джерелах

У статті на основі нових архівних та опублікованих матеріалів аналізується архівознавча основа вивчення історії села Кальника в роки поступу до промислового суспільства.

Basing on unknown archive and published materials the author of this article analyses the archive basis of history of Kalnyk village during the period of industrial transformation

Історію будь-якого населеного пункту – міста, містечка, села – серйозні дослідники завжди пишуть на основі опублікованих та архівних джерел. Якщо дослідник (чито професійний історик, чи наполегливий і вдумливий аматор-краєзнавець) не буде мати під рукою всього комплексу матеріалів, то його праці будуть неповні й необ'єктивні. Проте й вони несуть позитивний заряд і мають право на існування, шану, оскільки пробуджують інтерес, закріплюють любов до своєї малої вітчизни, до землі, де його батьки закопали його пуповину.

Має широку й різнобічну документальну основу наш Кальник. Документи про нього, як бісер, розсипані по різних архівних установах України, Російської Федерації та Польщі. Вони різняться за змістом і характером походження, формою та методом відтворення. Серед них: актові та соціологічні дослідження, ділові документи, статистичні матеріали, літописи та судово-слідчі справи. Є джерела й особового походження. Це – спогади, щоденники, епістолярії учасників різних подій, які пережили мешканці багатьох поколінь Кальника. Автор переконаний, що не всі вони ще виявлені та опрацьовані і чекають свого дослідника, який прийде у визначальний долею (Богом) час і знайде їх. Тому нагальним завданням сьогодні є потреба евристичного опрацювання у першу чергу архівних

документів.

Документи умовно поділяємо за проблемно-хронологічним принципом для кращого усвідомлення соціальних, економічних і духовно-освітнянських проблем. Хронологія і систематизація цих матеріалів дозволить уявити щільність подій, що мали місце в Кальнику, тих верств суспільства, котрі втягувалися у життєвий коловорот. За інформаційними та типовими характеристиками вони поділяються на письмові, речові, археологічні, етнографічні, лінгвістичні та кіно-фото-фонодокументи. Найбільша кількість документів нами віднайдена у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Вони охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. і зберігаються у кількох фондах, що складають більш ніж кілька сотень справ. Так, у ф. 59 “Київської губернської канцелярії” є справа, у якій згадується, що містечко Кальник у третій третині XVIII ст. належало графу Плятеру [1]. Наступний 127 фонд “Київської духовної консисторії” зберігає 73 справи, де є метричні книги церкви села Кальника [2] за 1797-1875 роки та 119 справ клірових книг [3] (1772-1917 рр.). У клірових книгах є двох-трьох аркушеві “Відомості” про церкву Різдва Богородиці за окремі роки. Збереглися ці книги з 1818 р. по 1917 р. і то не за весь час. Ці документи цінні тим, що дають уявлення про те, кому належало

село, які стани в ньому проживали, наводиться кількість духовенства, дворян, військових, міщан та селян. В них фіксується кількість віруючих різних конфесій: римо-католиків, євреїв, штундо-баптистів, протестантів [4]. Значення цих документів полягає й в тому, що вони конкретно висвітлюють матеріальне забезпечення приходського священства, роль земельних наділів у їх житті, джерела фінансування церкви та священнослужителів, статус землі, на якій був споруджений храм. Частина метричних та сповідальних книг до нинішнього часу не збереглися. Справа в тім, що 21 березня 1914 р. дерев'яна церква, побудована у 1700 р., згоріла. Під час пожежі пропали “сповідальні розписи” з 1822 р. по 1914 р. [5], які б розповіли не тільки про конкретних сповідальників, але й про їхніх дітей.

Важливим джерелом з історії села є метричні книги. Вони складаються з трьох частин: Ч. I – Народжених, Ч. II – Одружених, Ч. III – Померлих. Кожна з них надає відомості про кількість народжених за статтю, про їх батьків та хрещених, їх соціальний стан. У другій частині фіксувалося, коли й хто одружувався, їх вік, соціальний стан, прізвища свідків, черговість шлюбу. Сумні, але важливі матеріали зібрані у третій частині: це загальна кількість померлих, віковий ценз, від якої хвороби помер небіжчик, коли похований [6]. Наприклад, у 1873 р. в селі народилося – 59, одружилось – 52, померло – 38 осіб [7], а у 1874 – народилося 74 особи, одружилось – 42, померло – 44 [8].

Нами виявлено також 43 “сповідальні книги церкви” Різдва-Богородиці с. Кальника, які зберігаються в цьому ж фонді. В них засвідчено, що кожен член церковного приходу щорічно сповідувався, розповідаючи священнику про свої гріхи: слова, діла, вчинки. Священик фіксував у книзі, відбулася сповідь чи ні, прізвище сповідальника, склад його сім'ї та вік. Значимо, що такі матеріали розкривають в першу чергу соціальну належність прихожан. Наприклад, з цієї інформації випливає, що у 1819 р. в селі проживало 3 священнослужителів і 8 членів їх сімей, 3 сім'ї шляхтичів та 650 “підданих та їх домашніх” [9]. Такі лаконічні документи мають неабияке значення, оскільки дозволяють прослідкувати ставлення до віри сповідальника. Відомо, що допуск священником общинника до сповіді був важливим інструментом впливу на його поведінку, формував дисциплінованість та послух церкві існуючому суспільному ладові, був застереженням від спокуси вчинити негідний вчинок.

Матеріали, зафіксовані православною церквою, спроможні ґрунтовно розкрити соціально-економічний, духовний та

культурний рівень особи, зокрема стан освіти суспільства через призму дослідження мікроісторії, до якої належить й історія с. Кальника. Важливо, що через побутові зриси історичних процесів створюється можливість збагатити велику історію України конкретними документами, конкретизувати “затеоретизовані” та відхилити непереконливі загальні положення. Через дослідження вузько-локальних мікропроцесів, долі окремих особистостей, зокрема, священнослужителів місцевої церкви та родоводу Івашкевичів, накопичення матеріалів про невеликі соціальні групи населення буде сприяти виявленню малопомітних соціокультурних та релігійних змін в суспільному житті. Свого часу ми наголошували, що вивчення історії окремого населеного пункту нашої Вітчизни буде сприяти поглибленому розкриттю “соціальної історії, регіональної історії, історії ментальностей” [10]. Це нагальне завдання необхідно розв'язувати на основі значних архівних документів фонду № 127, у тому числі проникаючи в історію с. Кальника.

Більше 20 справ у ф. 442 “Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” вміщують документи про “належність” селян чоловічої статі Феклі Потоцькій [11], конфіскацію помістя графа Потоцького за участь у польському визвольному русі, наявність в с. Кальнику винокурні, звільнення селян з кріпацької неволі [12] тощо.

Низка справ ф. 486 “Київської палати цивільного суду” відтворюють питання переведення селян графа В.Потоцького з кріпосного стану у “тимчасово” зобов'язані, про розмір оброку, боргові зобов'язання власника Дашівського ключа, у тому числі й с. Кальника, розділ маєтностей між спадкоємцями графа В.Ш.Потоцького [13].

Збереглося також кілька документів у ф. 533 “Київського військового губернатора”, які уточнюють ціни на провіант та продукти харчування у 1805 р., а також про діяльність графської винокурні в с. Кальнику [14].

У ф. 707 “Попечитель Київського навчального округу” зосередилися матеріали про освітянські справи Київської губернії. На жаль, конкретних матеріалів про рівень розвитку мережі шкільництва ми поки що не віднайшли. В той же час, справи, якими ми користувалися, є чудовим матеріалом для з'ясування методики підготовки учителів для одно- і двокласних народних міністерських училищ [15]. Прізвища деяких вчителів Кальницьких шкіл подаються у “клірових книгах” [16]. Заслужують уваги справи претендентів на учительську посаду, випробувальні іспити з арифметики, російської мови та Закону Божого. Популярністю в

екзаменаторів користувались літературні герої, зокрема, Чічіков, який викликав роздратування навіть учнів радянських шкіл.

У Державному архіві Вінницької області на нинішній час існує кілька фондів, де зберігаються цінні матеріали з цієї проблеми. Зокрема, найбільша кількість справ зберігає фонд Д-10 “Липовецького повітового по чиншовим справам присутствія”. Вони охоплюють в основному період з 1891 по 1901 рік. Їх об’єднує одна група документів: виклик мирового посередника 2-ї ділянки на суд, протоколи судового розгляду, викупний акт, додатковий викупний акт тощо [17]. Ці матеріали дозволяють виявити прізвища чиншовиків с. Кальника, розмір їх чиншу та земельних ділянок, протистояння керівництва “Товариства Кальницького буряково-цукрового заводу” законним вимогам чиншовиків села [18].

В архіві зібрані додаткові плани зйомки наділів окремих селян села. На підставі цього маємо можливість встановити прізвища селян, розміри земляних ділянок, сусідів. Значним недоліком польових планів є те, що вони у більшості своїй не прив’язані до конкретних частин полів. В цій справі є карти, на яких зафіксовано геометричний спеціальний план земель священника та причту за 1871 та за 1891 роки. В них зареєстровано не тільки розміри окремих ділянок, але й кількість земельних угідь, якими володів священник і псаломщик [19].

Також зберігаються в цьому архіві матеріали, що фіксують кількість власників у селі, які підлягають оподаткуванню згідно з відомістю Київської казенної палати (1866) [20], дані про сплату банківських боргів співвласників “Товариства Кальницького буряково-цукрового заводу” [21].

Надзвичайної вартості статистичні матеріали зосереджені у Державному архіві Київської області. Багато чого варті дві справи ф. 384 “Київська губернська переписна комісія першого загального перепису населення 1897 р.” [22]. На жаль, вони тимчасово не видаються читачам. Значний матеріал про шляхту, поміщицьких селян містяться у справах ф. 280 “Київської казенної палати”, у так званих “Ревізьких сказках” за 1795-1896 рр.

Мікроісторичне біографічне дослідження, як особлива форма методологічного пізнання історичних процесів, розкривається на основі нововиявлених документів священнослужителів та діячів соціуму. На прикладі джерелознавчої парадигми освітянського життя Ярослава Івашкевича прослідковується завдяки його студентській справі, що зберігається у Державному архіві міста Києва. Ця невеличка збірка документів студента юридичного факультету 1912-1917 рр.

складається з 14 аркушів. В ній зосереджені копії різних Свідоцтв у тому числі й про його народження та оригінальні документи як, наприклад, атестат зрілості, виданий у 1912 р. керівництвом Київської 4-ї чоловічої гімназії [23]. Атестат зрілості не тільки показує світоглядні досягнення Леона Івашкевича, так, Леона, а не Ярослава, але й прізвища викладачів, які підписали цей атестат зрілості [24]. В цій справі є 2 світлини молодого Івашкевича і “Квиток” студента університету Св. Володимира на 1916-1917 навчальний рік. Одне фото в уніформі студента, а друге – у партикулярному одязі [25]. Два оригінали прохання Леона Івашкевича до ректора університету про його переведення на історико-філологічний факультет, щоб вивчати історію мистецтва і про його залишення на юридичному факультеті свідчать про пошуки юнаком свого суспільного місця, бажання отримати ґрунтовну гуманітарну освіту.

Пошуки документальних слідів навчання Леона Івашкевича у ф. 297 Київській консерваторії, зокрема справі № 25 “Алфавіт учнів консерваторії” переконують, що його прізвище там відсутнє [26]. У цьому архіві є кілька справ, які проливають світло на історію Київської 4-ї чоловічої гімназії, яку у 1912 р. закінчив Леон Івашкевич [27], але про нього немає ніяких відомостей.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається рукописний фрагмент перекладу з польської мови спогадів Ярослава Івашкевича про його приїзд у 1918 р. до Єлисаветграда, здійснений у 1962 р. диригентом Державного Симфонічного оркестру УРСР І. Блажковим [28]. Цей матеріал використовують кіровоградські вчені та краєзнавці, оскільки він проливає світло на ностальгічні відвідини польського письменника місьць дитинства, його навчання в єлисаветградській гімназії, зустрічі з польською діаспорою, яка мешкала в місті.

Значні фотоматеріали про життя Я.Івашкевича зберігає Кіровоградський меморіальний музей І.Тобілевича. Тут залишилися світлини, привезені Оскаром Косутським – директором “Музею Ганни і Ярослава Івашкевичів”, оригінали яких знаходяться в м. Ставицько Польської держави. У 2004 р., коли відзначали 100-річчя з дня народження Я.Івашкевича, до м. Кіровограда було привезено фотовернісаж, складовою частиною якого були світлини кальницького періоду життя письменника.

Частково виявлені й опубліковані, критично осмислені документи, що знаходяться в Російському державному історичному архіві Санкт-Петербургу в ф. 1281 “Ради міністра внутрішніх справ”. Це лаконічні матеріали із “звітів начальника Київської губернії”, що

частково розкривають розвиток промислового виробництва в с. Кальника в 1859-1862 рр. Вони переконують, що в селі діяли у цей час не тільки цукровий завод, але й інші підприємницькі заклади [29].

Дотичними до нашої проблеми являються матеріали, які зберігаються у ф. 232 “Архів Київської духовної академії” Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського НАН України. Це документи, що дозволяли солдатам запасу, міщанам та державним селянам Київської єпархії одружуватися. Виявляється, що в першій половині XIX ст. було недостатньо освідчитися коханій, отримати благословення батьків. Обов’язково потрібна згода громади. На основі рішення видавалось “посвідчення”, в якому писалося: “Ми, що нижче підписались Київського повіту Хотовської волості села Мишоловки державних селян дали це посвідчення нашого села Мишоловки державній селянці дівчині Ганні Семеновій дочці Закачуненкової в тому, як по проживанню її у місті Києві... вийти заміж за кого побажає...” [30]. Значно більше перепон мали поміщицькі селяни. Крім дозволу власника села, потрібно було ще й отримати згоду священика приходу, який після однієї з недільних відправ оголошував про майбутнє одруження бажаючих чад церкви.

В дореволюційний час, до 1917 р., постійно публікувалися статистичні звіти, описи губерній, довідкові видання, списки про населені пункти Київської губернії, які знайомили й знайомлять читача з короткими, але досить змістовними сюжетами економічного, соціального та освітнього життя нашого рідного міста – села Кальника. Більшість дослідників історії села користувалися широко відомою працею Л.Похілевича, у якій подана енциклопедична довідка про найважливіші події історичного минулого Кальника до середини XIX ст. [31]. Продовжується виклад історичної палітри села ще в одній, але коротшій довідці, опублікованій наприкінці XIX ст., де, до вимог часу, акцентується увага на географічних аспектах [32].

Промислове суспільство, яке не обминуло й с. Кальника, породило різні типи й види довідково-інформаційних видань. Більшість з них були щорічними виданнями. На жаль, їх збереглося дуже мало. Ті ж, що ми відшукали й опрацювали, свідчать, що в них можна виявити галузі виробництва, які діяли в Кальнику в різні роки. Наприклад, видання на 1906 р. скромно перераховує в селі цегельний і цукровий заводи, бакалію, мануфактурну лавку та лікарню на 12 ліжок при Кальницькому цукровому заводі. Зауважимо, що з 11 лікарень Липовецького повіту тут було найбільше ліжок для хворих [33]. В цьому ж виданні фіксується

кількість сіл, які входили до складу “Товариства Кальницького буряково-цукрового заводу”, кількість десятин землі, хто був у цей час директором, страхові суми, перероблення сировини, вироблення цукру-піску, яке обладнання тут працювало [34]. В такому ж виданні, вихідні дані якого неможливо встановити, у невеличкій інформації акцентується увага на соціальних сюжетах: хто був священиком в сільській церкві, хто очолював двокласне приходське училище, які заклади тут діяли. На противагу виданню на 1906 р. тут фіксується, що був “сільський банк”, кількість цукру, виробленого місцевим цукровим заводом [35].

Скупі свідчення про кількість жителів та дворів (666 душ обох полів у 132 дворах), про належність заводу гр. Потоцькому, про 29250 пудів виробленого цукру-піску пишеться в географо-статистичному довіднику [36]. Це ж видання на 1913 р. приділяє увагу приходському двокласному училищу, сільському банку, торгівлі хлібом [37].

Виняткове значення для вивчення історичної минувшини с. Кальника кінця XVIII – початку XX ст. мають дореволюційні часописи. Серед них на перше місце потрібно поставити “Киевские епархиальные ведомости”, на сторінках яких фрагментарно висвітлюються історія церкви, призначення священиків на “вільні священицькі місця” [38], біографії священиків, розвиток початкової освіти [39], освітнянські візії, роль священства в цьому процесі [40]. Деякі матеріали, які публікував цей часопис, свідчать, що Кальницька церква, як і багато інших Київської єпархії, йдучи в ногу з індустріально-фінансовим часом, “відраховувала” щорічно певні суми, які акумулювалися в єпархії й вносилися казначеєм в ошадну касу при Київській міській думі з метою купівлі облігаційної 4½% позики 1893 р. [41]. Саме тоді священик Кальницької церкви вніс 19 руб. 45 коп., тоді як Дашівська церква – відповідно 10 руб. 93 коп. [42]. Священнослужителі часто страхували храми на досить великі суми, хоч це й не врятувало від пожежі Різдва Богородиці дерев’яний храм у 1914 р.

З 1887 р. розпочав публікуватися спеціальний часопис, покликаний розкривати розвиток початкової школи в Київській губернії. Тут, крім статистичних матеріалів, які проливають світло на стан освіти, подаються цікаві роздуми про рівень розвою приходських шкіл, їх місце в системі розвитку світоглядних позицій вихованців, подаються методичні поради з викладання російської мови.

Цікавими є спогади вчителя “старої” церковно-приходської школи А.Хвоя. Він розповідає про те, як ставши пономарем однієї з церков єпархії із великим запалом організував

тут школу. Але після відміни кріпосного права змінився власник села, котрий зруйнував попередні методи і форми навчання дітей прихожан, привіз нового вчителя й макет скелету людини, чим викликав переляк і гнів жителів села. В результаті протидії місцевого населення поміщик разом із вчителем змушений був покинути село. Попередній вчитель із задоволенням повернувся до колишньої методики викладання. В селі запанував мир і спокій [43].

Окремого розгляду заслуговує розвиток Кальницького цукрового заводу, відомості про котрий містяться в низці статистичних довідників. Ми маємо можливість з'ясувати кількість парових машин, що виробляють цукор, робітників, об'єм переробленої сировини та отримані прибутки [44]. Відомості про кількість землі села, яка належала "Товариству Кальницького цукрового заводу" містяться у довідковому виданні, присвяченому м. Києву [45]. В наступному збірнику цього ж видання подається та ж кількість десятин землі села Кальника, якого володіло "Товариство Кальницького цукрового заводу" [46]. Цікаві статистичні зведення є і в збірниках, в яких подаються матеріали про розподіл землі до і після реформи 1861 р. Тут вміщені дані стосовно Липовецького повіту, хоча про кальницькі землі тут конкретно не пишеться. Але загальна тенденція в повіті була характерною й для Кальника [47].

Покажемо щодо цього є інформація про кількість дворів та жителів с. Кальник за 1895 р. Відповідно, в одному з довідників було зафіксовано, що в селі було 204 двори, в яких проживало 1125 чоловіків та 1027 жінок [48]. А у "Відомості церкви Різдва Богородиці за 1895 р." священник Микола Оппоков та псаломщик Володимир Крижанівський подають інші відомості: дворів було – $301\frac{1}{4}$, де проживало 1205 чоловічої і 1233 жіночої статі [49]. Подібна невідповідність фіксується ще в одному виданні, де пишеться, що в Кальнику в 1914 р. проживало 2283 осіб [50]. Архівні документи, підготовлені священником місцевої церкви, Віктором Лещенецьким і псаломщиком Андрієм Тимошиним фіксують, що в приході мешкало 3110 осіб [51].

Розв'язанню соціальних, статевих та релігійних аспектів суспільного розвитку

соціуму села сприяє перепис населення імперії. У 1897 р. був проведений Перший всеросійський перепис, зокрема й в Київській губернії. Ці матеріали були систематизовані й опубліковані у 2-х випусках. В одному з них (умовно – II) сухо наводяться цифри: в Кальнику проживало "Прв. (Православних. – авт.) 2183, чоловіків 1129, жінок 1154, всіх разом – 2283" [52]. Зазначимо, що ці цифри не співпадають з подібною інформацією Клірових книг за 1897 р., в селі проживало: чоловіків 1252, жінок 1278, всіх разом 2530 [53]. В іншому виданні, присвяченому цій події, статистичні матеріали рознесені по 22 розділах й охоплюють матеріали Липовецького повіту в цілому: густота населення, хто якою мовою розмовляє, чим займаються члени громади та які стани, якої національності тут живуть [54].

Різні види статистичних матеріалів звертають увагу на локальні умови розвитку культури, серед яких значне місце займають національні культури, які створювались окремими народами. Етнонаціональна палітра суспільного розвитку засвідчує, що національно-етнічне зрештою є індивідуальним буттям людства. Одним із головних об'єктів історичного розвитку є і, мабуть, були й довго ще будуть етнічні спільноти, які складаються з окремих осіб та соціальних груп із спільними та специфічними інтересами і цінностями. Саме розвиток громади, багатонаціональний та різноконфесійний склад с. Кальника впливав на ефективність економічного розвитку, і відповідно, на соціокультурні досягнення держави. Зокрема, звернемо увагу на питання русифікації жителів села викладанням Закону Божого та російської мови, відповідний вплив греко-католиків та польського шляхетського елементу. Значно пізніше Ярослав Івашкевич, згадуючи про свій другий приїзд до Польщі, писав: "Тоді ж у мене склалася уява про польське село, настільки відмінне від українського, про польську культуру, також зовсім іншу..." [55].

З ліквідацією кріпосного права, розвитком технічного суспільства, відносним вільним переміщенням людей нагально постає проблема розвитку освіти й духовності. В селі з'являються представники польської, єврейської та російської ментальності, котрі сповідають православну, греко-католицьку,

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДІАУ). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 9065. – Арк. 1.
2. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 1270, 1284, 1206, 1510 та ін.
3. Там само. – Ф. 127. Оп. 1009. – Спр. 171, 235, 236; Оп. 1011. – Спр. 1772, 1773, 1774 та ін.
4. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 139. – Арк. 135-137; Оп. 1011. – Спр. 1836. – Арк. 368 та ін.
5. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1836. – Арк. 362.
6. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 1270, 1284, 1206 та ін.
7. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 4481. – Арк. 380 зв.-381.
8. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 4382. – Арк. 380 зв.-381.

9. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 286. – Арк. 127, 138 зв.; Спр. 322, 337, 350, 359.
10. Казьмирчук Г. Д. Історичні дослідження на кафедрі історії для гуманітарних факультетів на зламі XX і XXI століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004. – Вип. 73. – С. 13
11. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 796. – Спр. 62 б. – Арк. 4.
12. Там само. Оп. 463. – Спр. 37. – Арк. 13; Спр. 403, Ч. XI. – Арк. 142.
13. Там само. Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 13319. – Арк. 1-239; Оп. 3. – Спр. 179. – Арк. 1-188.
14. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1105. – Арк. 4; Спр. 1260. – Арк. 81.
15. Там само. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 19. – Арк. 10; Оп. 48. – Спр. 3. – Арк. 45.
16. Так само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1961. – Арк. 27зв., 29зв.; Спр. 1905. – Арк. 32 зв.
17. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-10. – Оп. 3. – Спр. 12, 13, 14, 15, 17, 26 та ін.
18. Там само. – Спр. 3, 4, 27, 28 та ін.
19. Там само. – Спр. 21. – Карти 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10 та ін.
20. Там само. – Ф. Д-10. – 589. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 222.
21. Там само. – Ф. Д-10. – 589. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 14.
22. Державний архів Київської області. – Ф. 384. – Оп. 8. – Спр. 79, Спр. 80.
23. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 464. – Спр. 4112.
24. Там само. – Арк. 7-7зв.
25. Там само. – Арк. 9.
26. Там само. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 25.
27. Киев: Энциклопедический справочник. – Изд. 2-е. – К., 1985. – С. 141.
28. Державний архів Кіровоградської області. Друкований фонд. Інв. № 179 / Івашкевич Я. Встречи с Шимановским. Глава “Елизаветград” / Пер. с польского И. Блажкова, 16.03.1962. – 15 с. (Рукопис).
29. Російський державний історичний архів. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Спр. 39. – Арк. 102; Спр. 20. – Арк. 83 зв.; Спр. 28. – Арк. 81 зв.
30. Свидетельства о разрешении на вступление в брак. 1835 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України. – Ф. 232., 474. – Арк. 7.
31. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – К., 1864. – С. 319-320.
32. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 873.
33. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, администраций и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской / Под ред. Н. П. Струца на 1906 год. – Столб. 105-107.
34. Там само. – С. 637.
35. Весь Юго-Западный край... – С. 553.
36. Кальник // Географическо-статистический словарь империи / Сост. П. Семенов. – Т. II. – СПб., 1865. – С. 451.
37. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913. – С. 553.
38. Праздные священнические места // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 12. (16 июня). – С. 190, 191.
39. Левитский А. Юбилейное торжество в честь одного из сельских священников // Там само. – 1894. – № 16 (апреля). – С. 220-223.
40. Ясинский И. Наши церковно-приходские школы // Там само. – 1894. – № 7 (апрель). – С. 182-183.
41. Список приходов, от которых сделан взнос по образованию пожарного капитала дух. Киевской епархии за 1894-й год, в порядке времени поступления этих взносов // Там само. – 1894. – № 17. – 1 сентября. – С. 14.
42. Там само. – С. 13, 14.
43. Хвоя А. Живая смерть в школе (из воспоминаний учителя старой церковно-приходской школы) // Церковно-приходская школа. – 1887. – Кн. 5. – С. 69-82.
44. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год. – К., 1887. – С. 138; Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными, за компанию 1871-1872 г. / Сост. П. Чубинский. – К. 1873. – С. 14-15; Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными о них, за компанию 1872-1873 г. / Сост. П. Чубицкий. – К., 1874. – С. 10-11.
45. Список землевладельцев Киевской губернии владеющих не менее, чем 100 дес. земли // Адресная и справочная книга “Весь Киев” на 1910 г. / Изд-е С. М. Богуславского. – К., Б. г. изд. – С. 335.
46. Список землевладельцев Киевской губернии владеющих не менее, чем 100 дес. земли // Адресная и справочная книга “Весь Киев” на 1911 г. / Изд-е С. М. Богуславского. – К., 1911. – С. 340.
47. Киевская губерния: Статистические сведения о распределении земледелия о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – 144 с.
48. Список населенных мест Киевской губернии. – Изд. 3-е – К., 1896. – С. 156.
49. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1966. – Арк. 34 зв.
50. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. – Б. м. и. г. – С. 255.
51. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1836. – Арк. 368.
52. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Всеобщей переписи населения 1897 г. – СПб., 1905. – С. 82
53. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1824. – Арк. 222 зв.
54. Первая всероссийская перепись населения 1897. – Т. 16. Киевская губерния. – СПб., 1905.
55. Івашкевич Я. Люди і книги: стаття, ессе. – М., 1987. – С. 345.
56. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. I. Киевская губерния. – К., 1890. – С. 117 та ін.